

Алла Атаманенко

ДМИТРО БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ

Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський народився в Москві 5 (16) листопада 1788 року в сім'ї відомого історика та археографа Миколи Миколайовича Бантиша-Каменського. Рано залишившись без матері, він деякий час виховувався в сім'ї О.Г.Теплова, де отримав якісну домашню освіту. На формування рис характеру, поглядів та зацікавлень майбутнього історика, без сумніву, мав великий вплив авторитет батька, який 52 роки пропрацював у Московському архіві Колегії іноземних справ, почавши з архіваріуса і закінчивши начальником архіву. Дмитро, який вільно володів кількома іноземними мовами, допомагав батьку в праці. У 1804 р. було надруковано його перший твір "Россиянин при гробе патриарха Гермогена".

У 1808 р. юнак взяв участь у церковно-дипломатичній місії до Белграду. Враження від подорожі були опубліковані ним у книзі "Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию" (1810), яка у популярній в той час формі листів містить описи багатьох українських, молдавських і сербських міст та місцевостей, через які йому довелося проїздити.

З початком війни 1812 року Д.Бантиш-Каменський допомагав батьку рятувати документи архіву та частину книг бібліотеки Московського університету, вивозячи їх у Володимир, а потім – у Нижній Новгород. У Нижньому

Новгороді молодший Бантиш-Каменський не затримався довго – він повернувся в Москву для розв'язання питань, пов'язаних із відродженням роботи архіву. Потребували уваги й особисті справи – будинок Бантишів-Каменських та їх невеликий підмосковний маєток згоріли. У Москві Дмитро слухав лекції в університеті та продовжував наукові студії: в 1813 р. було видано книгу "Деяния знаменитых полководцев и министров Петра Великого", яка пізніше перевидавалась шість разів, в тому числі й в англійському та французькому перекладах. Того ж року Д.Бантиш-Каменський видав біографію свого друга Олександра Мусіна-Пушкіна, який загинув під час війни, подав біографічні статті до "Словаря исторического и бывших в России писателей духовного чина Грекороссийской церкви" Євгена Болховітінова, видав біографію рідного брата бабусі Амвросія (Андрія) Зертис-Каменського, який загинув у XVIII ст. під час повстання в Москві.

У 1814 р. вийшло "Историческое собрание списков кавалерам четырех российских императорских орденов", за яке Д.Бантиш-Каменський сподівався отримати посаду в Герольдії. Але плани не здійснилися, бо після смерті батька у січні 1814 року історик доводилось утримувати родину. Дмитро переїхав до столиці, де поступив на службу до Колегії іноземних справ і скоро отримав доручення – відвезти в Париж документи по ратифікації мирної угоди та перебувати у Відні при канцелярії міністра іноземних справ Росії К.Нессельроде. За працю під час переговорів Д.Бантиша-Каменського було нагороджено орденом Св. Володимира IV ступеню, Мальтійським хрестом, пруським орденом Червоного Орла III класу. Крім того він отримав чин колезького радника та камер-юнкера. Перед істориком відкривалась блискуча дипломатична кар'єра: призначення на посаду аташе при російській дипломатичній місії у Неаполі. Але в Неаполь молодий дипломат не поїхав. Він погодився з пропозицією Малоросійського генерал-губернатора князя Миколи Григоровича Репніна-Волконського зайняти посаду урядовця для особливих доручень при канцелярії в Полтаві.

Із М.Репніним-Волконським майбутній історик України, вірогідно, познайомився у під час переговорів у Відні 1815 року. Можливо, ще тоді не без впливу тестя Олексія

Розумовського, у М. Репніна зародилася думка залучити Д.Бантиша-Каменського, який вже був відомий своїми історичними працями та мав досить великий досвід роботи в архіві, до написання систематичної історії України. Відомий своїми ліберальними поглядами, кн. Репнін-Волконський був пов'язаний родинними стосунками з українською аристократією, дружив із багатьма українцями і був одружений з онукою гетьмана Варварою Олексіївною Розумовською. В Полтаві навколо М.Репніна склалось коло людей, які як і він, знали й цінували літературу, мистецтво, вивчали історію України, збирали історичні документи – І.Котляревський, В.Капніст, М.Лукашевич та інші. Переважну більшість їх можна вважати українськими автономістами. Не чужими були для них і загальнолюдські проблеми – в Полтаві існувала масонська ложа, заснована правителем канцелярії генерал-губернатора М. Новиковим. Ці люди і ця атмосфера скоро стали оточувати й Д.Бантиша-Каменського, який виїхав до України наприкінці вересня 1816 року.

У Полтаві він приступив до своєї основної справи: написання загальної історії України, потребу в якій давно відчувало українське суспільство. В його розпорядженні були документи різноманітних архівів, як державних, так і приватних: Чернігівського архіву Губернського правління (де знаходились документи архіву Малоросійської Колегії, Генеральної військової канцелярії, архіву Чернігівської полкової канцелярії та матеріали чернігівського гродського суду), особистого архіву кн. Репніна в Яготині, збірок колекціонерів. Використовував історик і матеріали Московського архіву Колегії іноземних справ, а також мав у своєму розпорядженні майже всі відомі на той час друковані книги з історії України, рукописні твори, які дали йому можливість співставляти різні точки зору щодо історичних подій. Деякі питання історії України, побуту її народу Д. Бантиш-Каменський, напевне, обговорював у приватних бесідах і листах із її знавцями – І.Котляревським, З.Доленгою-Ходаковським, В.Капністом й іншими, з якими його пов'язували дружні стосунки і після від'їзду з України. М.Репнін намагався створити для дослідника найсприятливіші умови роботи: в разі потреби звертався до володарів приватних

збірок, наприклад, до А.Чепа, відомого колекціонера українських раритетів, вчителя Чернігівської гімназії М.Маркова, який передав для використання рукопис свого твору “О достопамятностях Чернигова”, та до багатьох інших.

Перебуваючи в Україні, Д.Бантиш-Каменський працював не тільки над “Історією Малої Росії”, хоч після її видання він для багатьох сучасників назавжди залишився істориком України. У 1818 році було видано “Жизнь Николая Николаевича Бантыш-Каменского”, в якій вперше в історіографії була подана оцінка творчості видатного історика, археографа та архівіста. Пізніше, у 1830 році, книга була перевидана французькою мовою. Крім того, в цей час дослідник розпочав роботу над біографіями, які пізніше ввійшли до “Словаря достопамятных людей ...”, а також готував до друку праці батька.

У травні 1822 р. в Москві було видано “Историю Малой России от времён присоединения оной к Российскому Государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края”. Її автора згідно з рапортом кн. М. Репніна було нагороджено чином дійсного статського радника і він сподівався на швидку службову кар'єру. Україна почала тяготити його, тому він скористався клопотанням М.Репніна про нову, вищу посаду і, незважаючи на прохання відмовитись від “похоті на воеводство” та залишитися, поїхав до Москви. У 1823 році він був обраний членом Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, для якого підготував повідомлення про українські історичні пам'ятки XVII – XVIII ст. – “Літопис Самовидця” та “Замечания до Малой России принадлежащие” і продовжував займатись історичними дослідженнями, збираючи нові матеріали з історії України.

У травні 1825 року Д.Бантиша-Каменського було призначено на посаду цивільного губернатора Тобольської губернії. Активна адміністративна діяльність не згасила в ньому інтерес до історії і в грудні 1826 року за його наказом в Березові було знайдено та розкопано могилу О.Меншикова, скарга нащадків якого, поруч з іншими чинниками, стала причиною проведення ревізії для перевірки діяльності цивільного губернатора.

30 липня 1828 року Д.Бантиша-Каменського було звільнено з посади і над ним, звинуваченим у зловживаннях, розпочалося слідство. Повернувшись у Москву, історик не мав права знаходитись на службі. Слідство забиравало багато фізичних і душевних сил, приносило матеріальні збитки. Всі ці події Д.Бантиш-Каменський описав у записках під красномовною назвою: “Шемякин суд в XIX столетии”, які було опубліковано в 1873 році в “Русской старине”. Ті ж події він пізніше описав у “Словаре достопамятных людей...”.

Усунутий з адміністративної посади, практично позбавлений засобів існування, Д.Бантиш-Каменський всю свою енергію направив на наукову творчість. У цей час він продовжив працю у Товаристві історії та старожитностей російських, де з 1825 по 1833 рік секретарем був його друг, професор Московського університету І.Снегирьов. Серед доручень Товариства було рецензування статей, яке дає уявлення про його дослідницьку методику, бо їхнім недоліком він вважав (без використання дефініцій) компілятивність, відсутність покликів на джерела та літературу.

У роки змушеного “безробіття” він суттєво доповнює ІМР, друге видання якої вийшло у 1830 році. Він опрацював невідомі йому раніше твори, найважливішими серед яких є, на наш погляд, “Історія Русів” та “Опис України” Г.Л. де Боплана, фрагмент якого ним вперше було перекладено російською мовою, як і, (не без прикрих помилок), бопланову карту України XVII ст., яка була видана в додатках до другого видання. Продовжив історик і працю над біографіями, які по декілька поміщав у різних часописах, хоч і не залишив наміру видати свій словник. Працюючи над біографіями, він вів активне листування з метою зібрання документів із сімейних архівів, спогадів рідних та друзів героїв нарисів.

В цей час зав’язалося листування історика з російським поетом О. Пушкіним, який працював над “Історією Пугачовського бунту”. Поет отримав від Д.Бантиша-Каменського біографії учасників подій, пов’язаних із повстанням – О.Пугачова, гр. П.Паніна та інші. Першу дослідник подарував, короткі біографії просив повернути, а життєпис графа П.Паніна просив після використання передати О.Смірдіну для публікації в “Библиотеке для чтения”. Довіра О.Пушкіна до

сумлінності Д.Бантиша-Каменського була настільки великою, що він не перевіряв надані матеріали, через що в своїй “Истории...” повторив всі властиві їм помилки. У відповідь поет намагався допомогти автору ІМР, який в цей час знаходився в дуже скрутному становищі: після смерті дружини він залишився з дітьми, без постійної оплачуваної посади. О.Смірдин видав статтю, а Д.Бантишу-Каменському запропонував постійно друкувати матеріали в “Библиотеке для чтения”. Разом із цією пропозицією історик отримав запрошення Плюшара віддати біографічні статті для його “Лексикона”. Співпрацювати з “Библиотекой для чтения” Д.Бантиш-Каменський погодився, а від пропозиції Плюшара відмовився, аргументуючи небажанням пожертвувати кількарічною працею для слави видавця. Крім біографій для “Словаря...” Д.Бантиш-Каменський в цей час працював над творами художньо-історичного характеру: у 1833 р. була видана “Княжна Мария Меншикова” та у 1834 р. – “Жизнь Мазепы”, яка була розширеним варіантом відповідного розділу “Исторії...”.

У 1834 році над колишнім цивільним губернатором Тобольської губернії відбувся суд, який виправдав його. Це означало можливість повернутись до адміністративної діяльності і з весни 1835 року Д.Бантиш-Каменський отримав посаду при міністерстві народної освіти, а з травня 1836 року по березень 1838 був Віленським цивільним губернатором, яку покинув за власним бажанням.

У 1836 році вийшли в світ перші п’ять томів монументального біографічного довідника “Словарь достопамятных людей русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и учёных, известных по участию в событиях отечественной истории”. В цілому (видання 1836 та 1847 років) до нього ввійшло близько 630 біографічних статей: 502 – в перших п’яти томах і 129 – у трьох додаткових, причому більшість з останніх публікувалися вперше. До “Словаря...” увійшли біографії багатьох видатних політичних, державних діячів, відомих військових, художників, акторів, архітекторів, літераторів тощо, в тому числі і представників української

культури – М.С.Березовського, Д.С.Бортнянського, О.П.Лосенка, В.В.Капніста та ін.

Під час роботи над “Словарем...” Д.Бантиш-Каменський видав окремою книгою “Биографии Российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов”, які були надруковані завдяки проведенню підписки, а також продовжував публікувати окремі біографічні статті в часописах. У 1838 році, після повернення з Литви, він працював у Міністерстві внутрішніх справ, з початком 1839 року став членом ради цього міністерства, а з серпня 1840 року – членом департаменту уділів. У квітні 1841 року він отримав звання тасмного радника. Але смерть молодої дружини і шістнадцятирічної доньки підірвала здоров'я вченого. У квітні 1844 року він виїхав за кордон для лікування, а по поверненні займався лише науковою роботою.

У серпні 1846 року Осип Бодянський, який став секретарем Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, звернувся до історика з листом, у якому повідомляв про намір видати пам'ятки історії українського народу і пропонував надати для друку джерела з історії України. З переданих матеріалів він встиг видати у 1847-1848 рр. (до усунення з посади секретаря Товариства) передані істориком праці “О достопамятностях Чернигова” М.Маркова, “Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года, с Дополнением о Запорожских козаках и приложениями, касающимися сего описания”, “Описание о Малой России и Украине, Станислава Зарульского, служившего в России капитаном”, “Замечания до Малой России принадлежащие”. Повернувшись до виконання обов'язків секретаря Товариства після кількарічної перерви, О. Бодянський у 1858-1859 рр. видав в “Чтениях ОИДР” та окремим виданням “Источники Малороссийской истории”, які включали в себе 85 позицій у першій частині та 115 позицій у другій і охоплювали період від 1649 по 1722 р. Публікація “Источников Малороссийской истории, собранных Д.Н.Бантыш-Каменским” була здійснена О.Бодянським у тому вигляді, в якому історик їх передав, тому вже не відповідала тогочасному рівню розвитку археографії. Але, незважаючи на недоліки, вона не втратила свого значення і сьогодні.

У 1847 р. історика було нагороджено орденом Св. Володимира 2-го ступеня. Вийшли в світ три додаткових тома “Словаря...”, які були доповнені новими біографіями. Частина матеріалів у вигляді своєрідного анонсу була опублікована в “Северной пчеле”. 2 січня 1850 року Д.Бантиш-Каменський важко захворів і 25 січня (6 лютого), на 62-му році життя, помер. Тіло його було перевезено з Петербургу до Москви, де було поховано поруч із батьком та першою дружиною в Донському монастирі. Після смерті історика цар надав 10 тисяч карбованців для покриття його боргів. Незважаючи на те, що за своє довге творче життя Д.Бантиш-Каменський написав багато історичних праць, для багатьох своїх сучасників він назавжди залишився “істориком Малоросії”. У його творчості знаходила місце українознавча тематика: він повертався до перевидання ІМР, частина біографічних студій була присвячена діячам історії України, він зробив аналіз кількох творів літописного характеру, що певною мірою сприяло розвитку українського джерелознавства.

Праця Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського видавалась за його життя тричі (у 1822, 1830 і 1842 рр.). Відмінності тексту спостерігаються лише між першим і другим виданням, яке вийшло під назвою “История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства” і пов'язані переважно із залученням нових джерел та літератури. Вцілому, між двома виданнями простежуються формальні зміни, які пов'язані із структурною перебудовою, що спричинила зменшення кількості частин книги від чотирьох до трьох (у третьому виданні об'єднаних в одну книгу), появою відмінностей у системі посилань, приміток та додатків. Залучення нових джерел і прагнення зробити твір доступним для сприйняття ширшого читацького загалу призвело до поширення тексту і включення нових розділів, зокрема, присвячених побуту, звичаям та традиціям українського і татарського народів, запорожців. Ці ж причини сприяли збільшенню кількості ілюстрацій, доповнення книги картою України XVII ст. Г.Л. де Боплана, факсиміле відомих політичних діячів тощо. Погляди Д.Бантиша-Каменського на більшість проблем української історії залишилися майже незмінними. Іноді у другому виданні він поглиблював

попередню точку зору, при цьому часто спирався на нові джерела. При порівнянні видань простежуються заміни вказівок на джерело інформації, розбіжності в написанні деяких назв, прізвищ тощо: Терехтеміров – Трактоміров, Коломак – Коломак, Протасов – Протасьєв тощо. Деякі помилкові твердження 1-го видання були виправлені істориком із вказівкою на помилку.

Історичні та суспільно-політичні погляди Д.Бантиша-Каменського формувались під впливом багатьох чинників, серед яких велику роль відіграв авторитет батька, а також ліберальні настрої його російського й українського оточення. Мету своєї творчості як і більшість прихильників просвітництва Д. Бантиш-Каменський бачив у потребі виховання наступних поколінь. Він також вважав, що історик не має права відступати від історичної правди і прагнув притримуватись цього принципу в своїй творчості, що іноді викликало заперечення з боку цензури і правоту приходилось відстоювати в полеміці з цензорами. Ідеалом державної влади для Д.Бантиша-Каменського була просвічена монархія. Монарх, на його думку, має з розумінням ставитися до потреб населення, поважати звичаї та традиції підкорених народів.

Історичний процес історик бачив як діяльність видатних людей. Прагнення об'єктивно підійти до висвітлення подій та характеристики окремих історичних діячів сприяло тому, що в політичних портретах Ю.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи можна знайти позитивні риси, в тексті знайшли відображення всі обмеження в політичному та економічному житті України, які вона зазнавала від російського уряду, описані зловживання з боку російських чиновників – О.Меншикова, П.Толстого та інших.

Значне місце в творі посідає історія церкви. Використовуючи “Историю Российской Иерархии преосвященного Амвросия, епископа пензенского”, “Историю государства Российского” М.М.Карамзіна, “Историческое известие о возникшей в Польше униии” М.Бантиша-Каменського тощо, історик у кінці кожного розділу книги подавав інформацію з історії церкви, яка могла б скласти окремих розділ. Тут послідовно розповідається про хрещення Русі, про розкол “всероссийской” митрополії у 1461 році, коли київські

митрополити почали підписуватись: “київські і вся Русі”, а московські – “московськими і вся Русі”, про стан православ'я у литовсько-руській державі, про Берестейську унію і боротьбу проти неї православ'я, про пригнічення православної церкви в Речі Посполитій, про роль церкви під час визвольної боротьби, про її стан у кінці XVII – другій половині XVIII ст. тощо. Крім того, ІМР містить багато біографій церковних діячів, що залишили слід в історії української православної церкви в різний час.

Відмінність українського народу від російського і решти народів імперії демонстрував включений до другого видання розділ про побут, традиційні заняття, предмети виробництва та експорту, звичаї та обряди українців. Історик підкреслював давнє коріння українських обрядів та їхню відмінність від російських. Серед описаних обрядів – пов'язані з зимовими святами: колядування, щедрування, віршування, обряди русального тижня (з описом дій, пов'язаних із віруванням у мавок), святкування Івана Купала, весільні обряди, вечорниці тощо. Цікаві етнографічні відомості є також в “Примітках”, які автор подає до твору. При описі української обрядовості дослідник враховував її регіональні особливості.

Важливим є висновок Д.Бантиша-Каменського стосовно української мови, в якому він, як і більшість його сучасників все ще не відрізняючи понять мова та наріччя, наголошував на її самостійності, давності, наявності численних діалектів, відзначав взаємодію з іншими слов'янськими мовами. Відмінності української мови від російської простежуються, на його думку, вже в давньоруських історико-літературних пам'ятках.

У лояльній за формою викладу до російського уряду книзі опис подій української історії, поданий на основі різних джерел, свідчить не на користь імперської державної влади, бо історик не приховував ніяких фактів утисків з боку царату. Виходячи з необхідності книгу друкувати, Д.Бантиш-Каменський намагався в ній виправдати дії уряду. Це викликало певні розбіжності у висвітленні і трактуванні істориком подій, але все ж можна говорити про його належність до тих представників ліберального дворянства, які були прихильниками автономістських устремлінь українців.

При цьому їхній монархізм не вступав у протиріччя з прагненням автономії, а був складовою частиною останнього, що пояснює лояльність книги щодо російського престолу.

Перше видання містило дуже стислий нарис давньої історії України. У другому Д.Бантиш-Каменський розширив цю частину, запозичивши багато інформації з твору М.Карамзіна, зокрема про те, що слов'яни прийшли на землі України від Дунаю. Щодо утворення Київської Русі він був прихильником норманської теорії, відзначаючи позитивні риси введення "єдиновластия", яке припинило усобиці і дало можливість протистояти іноземним загарбникам. Аскольда і Діра історик вважав варяго-русами, у яких князь Олег відібрав владу. Притримуючись точки зору про спільне коріння російського та українського народів, він вважав, що українські землі були відірвані від Росії і приєднані пізніше під назвою Малоросії. Пізніше, при викладі подій Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького, він розвинув цю думку. При цьому Д. Бантиш-Каменський вживає поняття "Русь" і "Росія" як синоніми, як і поняття "россияне" та "малороссияне", особливо стосовно подій литовсько-польської доби.

Поняття "Мала Росія" зустрічається в історичних працях попередників Д.Бантиша-Каменського. В книзі історик спробував проаналізувати джерела та літературу стосовно його походження, зробивши висновок про використання назви вперше у XIV ст., а з того ж часу або після приєднання Правобережжя країну цю стали також називати Україною. У творі історик надавав перевагу використанню назви "Мала Росія".

Історик не вдавався до глибокого аналізу причин роздробленості земель Русі, вважаючи головною з них принцип наслідування удільних князівств між синами великого князя, що призводило до початку міжусобиць. Послабленню окремих князівств також сприяли, на думку дослідника, вторгнення половців. Монголо-татарська навала для Д.Бантиша-Каменського була наслідком волі провидіння, яке було роздратоване усобицями між князями. Вплив її на подальшу історію, на думку автора ІМР, був суто негативний: вона призвела до занепаду економіки, культури країни, зруйнування міст та сіл. Одним із її наслідків, на думку дослідника, була неспро-

можність противитися литовському вторгненню, яке Д.Бантиш-Каменський, не підтримуючи точку зору М.Карамзіна про мирний характер входження українських земель до складу Литовської держави, вважав завоюванням. Діяльність правителів Литовської держави Гедиміна та Ольгерда автор ІМР оцінював позитивно, бо вони зберігали права підкореного народу і не забороняли православну віру.

Характеризуючи політичне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, в другому виданні історик висловив думку про запозичення українцями звичаїв литовських, маючи на увазі наявність станової демократії: виборність посадових осіб і сенаторів, використання рангового землеволодіння. Він підкреслив рівноправ'я православної та католицької релігій, ведення судочинства "руською" мовою. Описуючи процес розподілу земель Русі між Росією, Литвою та Польщею, Д.Бантиш-Каменський подав опис адміністративних змін, які відбувались, а також назвав відомі йому документи, що підтверджували самостійний судовий устрій та наявність місцевого самоврядування українських земель у складі Великого Князівства Литовського. Це давало читачеві можливість порівняння зі становищем українських земель в наступних століттях. Злиття Литовської та Польської держав мало для українських земель, на думку дослідника, негативне значення як в економічному, так і в політичному та культурному значенні. Безумовно негативно оцінено було і релігійну унію 1596 р.

Центральне місце в творі Д.Бантиша-Каменського традиційно для тогочасної української історичної думки займала історія козацтва. Щодо його походження істориком було висловлено різні точки зору. Так, часом виникнення козацтва він уважав кінець XV століття і в першому виданні головною причиною початку цього процесу бачив економічні та релігійні утиски. Подальше формування козацтва носило, на думку дослідника, інтернаціональний характер і відбувалося завдяки поповненню втікачами. Пізніше він став прихильником поширеної в той час "кавказької" теорії походження козацтва, висуваючи власну гіпотезу в її межах, яка дещо відрізнялася від думок І.Болтіна та М.Карамзіна. Козаків Д.Бантиш-Каменський, як і багато його попередників, поділяв на

малоросійських та запорожців, причому цей розподіл з'явився у тексті книги вже після подій Хмельниччини. Історик високо цінував козацтво як силу, що здатна боротись за визволення своєї землі. Лідери козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII століття – К.Косинський, С. Наливайко, П.Бут та інші – оцінені в творі, як герої, що боролись за віковічні права свого народу. І лише коли Запоріжжя стало джерелом неспокою та небезпеки для російського уряду, з'явилися його негативні оцінки.

Значну увагу дослідника привертають події Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького. Використання значної кількості різноманітних джерел та праць попередників дало можливість відтворити ці події досить детально, показати зміст і значення підписаних угод, роль окремих військових і політичних діячів.

Березневі статті автор ІМР оцінив як договір між Росією та Козацькою Державою з зобов'язаннями та обов'язками обох сторін. До цього союзу історик підходив із точки зору важливості такого союзу для Росії, яка без пролиття крові “повернула” собі землі, що містили в собі сто шістьдесят шість міст та містечок, а також придбала шестидесятитисячне хоробре військо без самих малих на те витрат.

Події Руїни описувались Д.Бантишем-Каменским як період постійної ворожнечі, зрад гетьманів, у чому не малу роль відіграла й боротьба між Росією та Польщею. Портрети “малодушного” Ю.Хмельницького, “честолюбного” І.Виговського, П.Дорошенка – тих гетьманів, які намагались відірвати Україну від Росії, змальовані в цілому негативно, але історик шукав пояснення їхнім діям. Наприклад, Д.Бантиш-Каменський вважав, що причиною “зради” П.Дорошенка був “славний” Андрусівський договір (текст якого наведено у книзі), що поділив Україну між Росією та Польщею і дозволив полякам знову володарювати на українських землях. Це, на думку історика, змусило гетьмана до війни, в якій він шукав незалежності, а не підданства. Можна говорити про те, що дослідник оцінював позитивно діячів не стільки з точки зору їх лояльності до Росії, скільки з точки зору їх дій по відновленню прав українців.

Важливе значення для розуміння поглядів історика має

XXXI розділ другого видання книги, в якому розглянуто економічне життя та політичний устрій українських земель, включаючи Волинь та Поділля, від гетьманування Б.Хмельницького до І.Самойловича. Після опису стану українських міст у цьому розділі міститься огляд змін, що відбулися в системі управління українською державою. Це наявно демонструвало читачеві, як поступово занепадала гетьманська влада. Дослідник не називав конкретних причин цього занепаду, але в тексті простежується вплив на цей процес російського уряду. При розгляді змісту статейних угод гетьманів, підписаних з Росією, також наголошувалося на обмеженні гетьманської влади.

Яскравою талановитою особистістю постає на сторінках “ІСТОРИЇ...” гетьман Іван Мазепа. Оцінка його діяльності традиційно для тогочасної історіографії в цілому є негативною. Але описуючи події, що передували переходу на бік шведів, історик оповідає про незадоволення Мазепа планами Петра I “перетворити козаків на стройове (рос. “строевое”) військо, ввести в Україну звичай російські”. Включення до твору з “Історії Русів” промови Мазепа при переправі через Десну стало поясненням дій гетьмана не тільки для його супутників, а й для читачів книги Д.Бантиша-Каменського.

Виклад подій історії України у наступних розділах став розповіддю про те, як Україна все далі йшла шляхом втрати автономії, починаючи з обрання в Глухові гетьмана І.Скоропадського. Привівши свідчення кількох авторів, історик прийшов до висновку, що Скоропадський став гетьманом завдяки бажанню Петра I мати в цій ролі покірною українця, бо в тих умовах ще не міг скасувати гетьманську владу. Подальша зміна зовнішньополітичних обставин (поразка шведів під Полтавою, утвердження в Польщі королем ставленика Росії короля Августа II) призвела до можливості її значного обмеження. Початком цього процесу автор ІМР вважав відповідь Росії на Решетилівські статті, а також призначення А.Ізмайлова дорадником при гетьмані. Приведені в ІМР тексти статей, а також наказу Петра I Ізмайлову (т. зв. статті явні та таємні) ілюстрували процес підпорядкування життя України Російській державі. Серед перерахованих істориком тогочасних утисків українців – наказ про насиль-

ницьке переселення жителів із Правобережжя на Лівобережжя, повідомлення про розселення російського війська в Україні та про утримання його місцевими жителями тощо.

На цьому тлі політичні діячі, які виступали за збереження устрою України, зображувались дещо ідеалізовано. Так, характеристика Полуботка, як захисника інтересів старшини, сприяла змалюванню наказного гетьмана як талановитої, сміливої, мудрої людини, що не боялась заперечувати Петру I. Слідом за Шерером Д.Бантиш-Каменський вклав у його уста промову, що носила яскравий патріотичний характер. Виклад історії України Д.Бантиш-Каменський завершив описом гетьманувань Д.Апостола та К.Розумовського з постійним зазначенням утисків із боку російського уряду та спроб гетьманів повернути елементи колишньої автономії. При цьому імператриця Катерина II показана просвіченою правительницею, яка турбувалась про свій народ, в тому числі й про українців. Скасування гетьманської влади К.Розумовського історик оцінив як остаточне приєднання “Малоросії” “до її головного складу”.

Методика опрацювання джерел до першого видання книги свідчить про досить високий для свого часу фаховий рівень Д.Бантиша-Каменського. Дослідник під джерелами розумів всі пам’ятки, що могли дати інформацію про події історії України, тому історичні праці XVIII ст. він також використовував як джерело. Поданий до “Історії...” перелік використаних джерел з коментарями до нього можна розглядати як їх систематизацію. Згідно з цим переліком джерела він поділяв за формальною ознакою на рукописні і друковані. В свою чергу на перших позиціях у списку недрукованих джерел знаходяться архівні матеріали. Серед друкованих джерел на перших позиціях було названо твори І.Пасторія, Г.Л. де Боплана, П.Шевальє, П. Л. де Восьєна, які написані сучасниками описуваних подій і були видані в XVII ст. Основним принципом розміщення друкованих джерел став рік видання книги.

Компілятивність була значною мірою притаманна дослідницькій методиці автора “Історії...”, що було традиційним для історичних творів XVIII – поч. XIX ст. Д.Бантиш-Каменський не міг відмовитись від використання історичних праць попередників, як каркасу для змісту книги, а фактам, які він в

них знаходив, не завжди можна було знайти підтвердження у документах. Тому дослідник не тільки не заперечував, а й пояснював близькість форми ІМР до творів, які він вважав “літописами”.

Співставляючи твори з метою виявлення найповнішої інформації, Д.Бантиш-Каменський у більшості випадків не прагнув встановити послідовність зазначень в різних творах. Знаходячи подібність, він просто позначав на полях тексту назви джерел, у яких зустрів інформацію про певне явище чи подію. Часто при співставленні повідомлень з праць попередників відбирались найвірогідніші. Відповідна поглядом Д.Бантиша-Каменського інформація цитувалась або переказувалась у тексті ІМР. Якщо Д.Бантиш-Каменський не погоджувався з якими-небудь твердженнями, він їх заперечував у тексті книги або в примітках. Головними принципами відбору інформації були власне критичне чуття, “близкість” автора джерела до описуваного явища або події, вірогідність знайомства з документами, наявність відносно чіткої системи покликів у творі, що давало можливість перевірити інформацію. Якщо не співпадали повідомлення історичного твору та документу, Д.Бантиш-Каменський, надаючи перевагу документальним джерелам, повідомляв читачам про помилкові твердження авторів історичних праць і наводив інформацію за документом.

Зустрівши повідомлення про подію або пам’ятку, яка могла б стати історичним джерелом, Д.Бантиш-Каменський намагався її розшукати. Так, він безуспішно пробував знайти згаданий в одній із праць попередників твір гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного проти унії, грамоту, надану Б. Хмельницькому російськими послами у Переяславі. І хоча історик намагався слідувати лише фактам, він не зміг уникнути в творі висловлювань про почуття історичних осіб, а також, у повній відповідності до літературних прийомів початку XIX ст., використовуючи інформацію з творів української історіографії XVIII ст., вкладав у уста “героїв” промови, які мали поглибити характеристику особистостей останніх, стати поясненням тих чи інших подій тощо.

Методиці опрацювання документальних джерел автором “Історії...” були притаманні: відсутність їх систематизації за

будь-якою ознакою, критика змісту джерел, повне або часткове запозичення інформації за допомогою цитування документів (іноді – осучасненою мовою) та їх переказу у тексті книги та в примітках. Крім того, застосовувались елементи джерелознавчого аналізу, що простежується у примітках та коментарях до використаних джерел: зазначалось місце збереження документу, у більшості – рік та номер справи, мова оригіналу. Історик висловлював гіпотези щодо причини створення деяких джерел. Також застосовувались елементи палеографічного аналізу, при публікації джерел або їх фрагментів іноді подавався опис джерела; зазначались наявні пошкодження документу та його тексту. При цьому для Д.Бантиша-Каменського джерелом, яке заслуговувало на цілковиту довіру, були усні та письмові повідомлення осіб, яких історик вважав знавцями українських раритетів, або довіряв їм як спадкоємцям родинних легенд, учасникам подій. Крім того, під час праці над книгою історик намагався зібрати якнайповніший ілюстративний матеріал до неї, особисто відвідуючи історичні місця, посилаючи художника для їх змалювання.

Д.Бантиш-Каменський одним із перших опублікував документальні джерела у додатках до першого видання своєї праці, чим зробив значний внесок у розвиток української археографії. Тут вміщено 103 заголовки до опублікованих джерел, серед яких переважають документи. Їх зміст далеко не рівноцінний: у більшості заголовків відсутня дата створення документу. Документів у додатках надруковано більше, ніж є заголовків, тому що іноді декілька їх було вміщено під однією назвою. Зрідка до заголовків історик включав стислий опис змісту джерела. При публікації документів в додатках до “Історії...” у їх тексті в ряді випадків присутні незначні зміни, а в “Істочниках...” повністю збережено текст оригіналів. У випадку пошкодження документів непрочитані місця позначались певною кількістю крапок, яка залежала від розмірів пропущеного фрагменту.

Публікація документів супроводжувалася примітками та коментарями, в яких подавалась інформація про місце, іноді – умови зберігання документу, із зазначенням року та номеру справи. При публікації витягів із документів у тексті

“Історії...” така інформація розміщувалась на полях, при публікації цілих документів – після них. В “Істочниках...” подібна інформація про місце збереження джерела у більшості випадків відсутня, в той же час у додатках до першого та примітках до другого видань подана до переважної більшості джерел. Тут були і зауваження про пошкодження тексту: “сей столп во многих местах сгнил”, “кажется, без конца”, “начальных тетрадей нет”, “далее нельзя было разобрать” тощо. Історик описав зовнішні атрибути документів: “К сей грамоте приложена под кустодиею восковая печать, уповательно Войска Запорожского”, “Писана на Александрийской на средней бумаге, запечатана затворчетою печатью под гладкою кустодиею”, “Грамота сия сложена была пакетом и к оной приложена, под кустодиею, красного воску печать государева” тощо. Такі записи почасти передавались іншим шрифтом у вигляді приміток, почасти (у більшості – в “Істочниках...”) тим самим шрифтом, що і документ. Крім того, Д. Бантиш-Каменський намагався подати інформацію про походження документу, про мову та почерк, про формуляр (“по обыкновенному титуле Великого Государя и его гетманском”). При публікації деяких джерел замінювалось позначення дат буквами на цифрове.

У тексті твору публікації фрагментів наративних джерел, історичних творів попередників, а також документів були використані як ілюстративний матеріал. При їх публікації виключалися архаїзми, текст був наближений до мови XIX ст., не йшлося про порівняння їх із можливими протографами, практично не фіксувались запозичення з інших джерел.

Д.Бантиш-Каменський став одним із перших істориків, хто у своїх працях подав інформацію про українських збирачів джерел, таких, як А.Чепа, О.Шафонський, О.Рігельман та інші. Саме із твору Д.Бантиша-Каменського пізніші дослідники отримали інформацію про надання А.І.Чепом матеріалів Д.Бантишу-Каменському та Я.Марковичу та зникнення їх частини після раптової смерті останнього у Петербурзі. Звідти також можна було дізнатись про намір Г.М. Теплова написати історію України, про збирання ним історичних джерел та передачу останніх після його смерті у руки Івана Перфільєвича Слагіна.

I. АРХІВ

Архівні матеріали про Д.М. Бантиша-Каменського зберігаються в рукописному відділі Інституту російської літератури АН Росії (Пушкінський дім, м. С.Петербург) – ф.93, ф.265 “Архів журналу “Русская старина”, ф.339 “Архів Д.М.Бантиша-Каменського”, ф.361 “Архів І.М.Снегирьова”, ф.274 “Архів М.І.Семевського”; в Петербурзькому відділенні інституту історії Росії (м. Петербург) – ф. 109 (кол.115), ф. 179; у відділі рукописів Російської Наукової бібліотеки (м. Петербург) – ф. “Ермітажне зібрання”, ф.391 “Архів А.Краєвського”, ф.588 “Погодинські автографи”, ф.637 “Архів К.Г.Репінського”; в Інституті Рукописів Національної Бібліотеки України ім. Вернадського (м. Київ) – ф.106, ф.І, ф.ІІ; рукописному відділі Чернігівського історичного музею – ф. “Ал.(17-34/504) Тарновський”, в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва) – ф.164; в Російському Державному архіві літератури і мистецтва (м. Москва), а також в Литві та Польщі.

II. НАЙВАЖЛИВІШІ ПРАЦІ Д.М.БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО

1. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. - М., 1810.
2. Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование императора Петра Великого. - М., 1812-1813. - Ч.1-2.
3. Остальные месяцы жизни Графа Мусина-Пушкина второго //Вестник Европы. - 1813. - Ч.LXX. - С.220-239.
4. Жизнь Пресвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771 году. - М., 1813.
5. Историческое собрание списков кавалерам четырёх российских императорских орденов. - М., 1814.
6. Жизнь Н.Н. Бантыша-Каменского. - М., 1818.
7. История Малой России со времён присоединения оной к Российскому Государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края.

- М., 1822. - Ч.І-ІV.

8. Письмо к издателю от Дмитрия Николаевича Бантыш-Каменского //Сын Отечества. - 1823. - Ч.85. - С.313-321.
9. Мнение Д.Н. Бантыш-Каменского о Малороссийском летописце 1340 – 1734 года, подаренном Обществу С.Д. Нечаевым //Труды и летописи Общества Истории и Древностей Российских. - 1824. - Ч.2, кн.2. - С.63-65.
10. Мнение Д.Н. Бантыш-Каменского о рукописи “Замечания до Малой России принадлежащие” //Труды и летописи ОИДР. - 1824. - Ч.2, кн.2. - С.73-76.
11. Граф Н.И. Панин //Библиотека для чтения. - 1834. - Т.V. - Отд.ІІІ. - С.1-14.
12. Жизнь Мазепы. - М., 1834.
13. Словарь достопамятных людей русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и учёных, известных по участию в событиях отечественной истории: В 5 ч. - М., 1836.
14. Кн. Дмитрий Иванович Лобанов-Ростовский //Библиотека для чтения. - 1839. - Т.XXXVII. - Отд.3. - С.24-25.
15. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48-ю портретами. - СПб., 1840. - Ч.1-4.
16. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - М., 1842. - Ч.І-ІІІ.
17. Памяти Карамзина (опровержение некоторых обвинений, взводимых на мнение Карамзина о Ляпунове //Отечественные записки. - 1842. - Т.24. - Отд.2. - С.41-59.
18. Словарь достопамятных людей русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и учёных, известных по участию в событиях отечественной истории: В 3 ч. - М., 1847.
19. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. 1649-1722. (В 2-х частях) //Чтения ОИДР. - 1858. - Кн.1. - С.І-ІV, 1-339; 1859. Кн.1. С.1-340.
20. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бан-

тыш-Каменским и изданные О.Бодянским. - М., 1858. - Ч.1; 1859. - Ч.2.

21. Шемякин суд в XIX столетии, записки Д.Н.Бантыш-Каменского //Русская старина - 1873. - Т.VII. - С.735-784.
22. Цензору его "Словаря" (Сообщено А.Д.Бантыш-Каменской) //Русская старина. - 1888. - Т.60. - С.525-527.
23. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К.; Петербург; Харьков, 1903.
24. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - М., 1830. - Ч. I-III.

III. ОСНОВНІ ПРАЦІ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ Д.М.БАНТИШ-КАМЕНСЬКОГО

1. [Семевский М.И.]. Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. (1788-1850-1888) //Русская старина. - 1888. - №11. - С.515-526.
2. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII ст. (Литографований курс). - Львів, 1923. - С.1-7.
3. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. - К., 1996 (репр. з вид.1923 р.). - С.75-77.
4. Дорошенко Д.І. Князь М.Репнін і Д.Бантиш-Каменський (сторінка з українського громадського життя першої чвертини XIX століття) //Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М.Драгоманова в Празі (Наук. збірник). - 1929. - Т.І. - С. 90-108.
5. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С.138-149.
6. Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський //Укр. іст. журнал. - 1990. - № 4. - С.88-94; №9. - С.72-80.
7. Кравченко В.В. Рукописна "История Малой России" Д.М.Бантиша-Каменського //Київська старовина. - 1992. - №5. - С.65-67.
8. Гуржий О.И. Штрихи к портрету "Настоящего историка" //Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С.5-16.
9. Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські //Київська

старовина. - 1994. - №1. - С. 76-83.

10. Журба А. Питання історії козацтва в "Історії Малой России" Д.М.Бантиша-Каменського //Під знаком Клію (На пошану Олени Апанович). - Дніпропетровськ, 1995. - С.30-34.
11. Замлинський В., Павленко С. Бантиш-Каменські //Історія України в особах: XIX – XX ст. - К., 1995. - С.23-30.
12. Кравченко В.В. Нарис української історіографії періода національного Відродження (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). - Харків, 1996.
13. Атаманенко А. "История Малой России" Д.М. Бантиша-Каменського: Порівняльний аналіз першого і другого видань // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Вип.1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. - Дніпропетровськ, 1997. - С.407-412.
14. Атаманенко А. Наративні джерела та історична література в творчості Д.М.Бантиша-Каменського //Осягнення історії: праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. - Острого-Нью-Йорк, 1999. - С. 119-136.

IV. ПЕРЕВИДАННЯ СТУДІЙ Д.М.БАНТИШ-КАМЕНСЬКОГО ПІСЛЯ 1990 Р.

Книга Д. Бантиша-Каменського користувалася популярністю у читачів XIX – початку XX ст., але довгий час була бібліографічним раритетом в радянській Україні. Здійснене у 1993 році репринтне перевидання праці історика на основі видання 1903 р. із передмовою О.І.Гуржія дало можливість ознайомлення з нею широких кіл науковців і шанувальників української минувшини:

История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993.